

Володимир Пилипенко

ІДЕАЛІЗАЦІЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVI – SEREDINI XVII ст.

Стаття присвячена недослідженому аспекту антитурецької літератури Речі Посполитої – ідеалізації Османської імперії. Визначається, що польські автори вважали гідним похвали і наслідування у турецькій державі та причини такого ставлення до османів.

Ключові слова: політична публіцистика, антитурецька література, Річ Посполита, Османська імперія.

Теза про польське передмур'я християнства (*antemurale christianitatis*) часто використовувалася політиками та дипломатами часів Речі Посполитої для пояснення виняткової ролі, яку виконувала Польсько-Литовська держава у християнському світі (Європі). Контакти Речі Посполитої зі світом Сходу та Османською імперією, яка цей світ уособлювала, мали давню традицію. Ці взаємини були різнопланові, хоча сучасники найбільше уваги приділяли саме військово-політичному протистоянню двох держав. Очевидно, що, окрім військової складової, була ще й економічна та культурна взаємодія. Сучасники присвятили тисячі творів загрози від Османської імперії. У XVI ст. навіть оформився окремий антитурецький напрям у літературі багатьох європейських країн. У Польщі він отримав назву турчиків. Домінуючим ставленням до турків, їхньої держави, культури, суспільства було негативне. Звісно, османів описували негативно, не шкодуючи епітетів, звинувачували в безлічі гріхів. Але детальне прочитання польських турчиків засвідчує існування менш упередженого, назвемо його «реалістичним», а іноді навіть ідеалістичне ставлення до Порти. Цей мотив звучить досить слабо, а часом і зовсім губиться на фоні тотальної критики усього турецького (поганського, бусурманського), але його не можна ігнорувати.

Отож предметом даної розвідки є ідеалізація різних сфер життя Османської імперії як мотив, присутній у польській антитурецькій літературі.

Джерельною базою розвідки є польська антитурецька література (турчики) середини XVI – середини XVII ст.

Хронологічні межі – середина XVI – середина XVII ст. – визначаються часом виникнення об'єднаної держави Польщі і Литви і оформленням турчиків як окремого напрямку публіцистики. Нижня хронологічна межа співпадає з початком Національно-визвольної війни українського народу, коли у Речі Посполитої виникли нагальніші проблеми, ніж критика турків.

Складність дослідження уявлень полягає в тому, що інформація, якої потребує дослідник, розкидана по різних текстах. Звісно, є твори, спеціально присвячені турецькій темі, але вона була багатоаспектною і могла «виринати» у неочікуваних місцях. Визначивши турчики джерельною базою дослідження, слід пам'ятати про їхні особливості як історичного джерела. Зазвичай такі тексти писалися або по «гарячих

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

слідях» турецько-татарської небезпеки, або для того, щоб спонукати шляхту розпочати війну з Портою, або долучитися до війни, яку вже ведуть інші держави. Тому у них не було та й не передбачалося аналітики, лише готові рішення. Досліджуючи історію преси, польський історик Едмунд Котарський визначив загальні риси публіцистики, які, на мою думку, цілком підходять для турчків. Адже вони були частиною політичних творів того часу. Згідно з ними публіцистика завжди зорієнтована на читача; вона спрямована на пробудження в нього певних станів прагнення до чогось; впливає на думки читача, його почуття; повчає, як потрібно розглядати певні факти, явища, як на них реагувати; подає готові оцінки і норми; головним завданням її є формування таких же норм у читачів¹.

Чи тому, що «реалістичний» голос у турчиках звучав занадто тихо, чи тому, що до політичної публіцистики Речі Посполитої не дуже часто зверталися історики, історіографія зазначеної проблеми є дуже бідною². Найгрунтовнішою є стаття італійського історика Анджело Данті «Утопічний аспект антитурецької літератури в Італії та Польщі першої половини XVI ст.»³. Автор докладно аналізує популярні у той час в Італії історичні трактати і більше звертає увагу на те, як тексти, ідеї (*nutri*) переходять від одного автора до іншого. Одна з ідей статті – довести, що історики XVI ст. в Італії та Польщі користувалися спільним джерелом для опису Османської імперії. Мене ж більше цікавить політичний контекст таких повідомлень, їхня кореляція із політичними ідеями свого часу.

Трохи більший доробок української історіографії. Причини цього я вбачаю в тому, що Україна була контактною зоною між Річчю Посполитою та Османською імперією. Користуючись визначеннями з теорії Великого кордону, частина українських земель була фронтром (Дике Поле), решта – гінтерландом (Київщина, Поділля та інші землі, дотичні до Дикого Поля). Україна мала більше контактів із Туреччиною, можливо, тому тут краще уявляли реальний стан речей у Османській імперії. Як ілюстрація до теорії Великого кордону виглядають спроби гетьманів другої половини XVII ст. порозумітися із султанами та отримати їхній протекторат. Така протурецька позиція частини української політичної еліти не залишилася непоміченою українськими істориками і у пошуках її коріння вони звертали увагу і на реалістичні зображення турецького світу у літературі та мистецтві того часу. Першим українським істориком, який почав про це говорити, був Ярослав Дашкевич. Він познайомив вітчизняних читачів із американською теорією Великого кордону та запропонував використати її для історії України. Історик продемонстрував, що у стосунках українців (населення українських земель XVI-XVII ст.) та східного світу (татари і турки) були не лише війни. У існуванні Великого кордону Сергій Леп'явко вбачав одну з причин виникнення українського козацтва⁴. На частій співпраці козаків з Кримським ханатом та Османською імперією наголошує Тарас Чухліб⁵. Постійні контакти частини українського населення зі східним світом повинні були формувати у інтелектуалів реалістичне уявлення про нього. На це звертає увагу Дмитро Степовик у статті «Туреччина та ісламський світ в українській гравюрі XVII ст.»⁶.

Як же справа виглядала у Польщі? Польський історик Богдан Барановський у книзі «Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku» продемонстрував рівень знань про Схід загалом та Туреччину зокрема у Речі Посполитій⁷. Контакти польської політичної та інтелектуальної еліти зі Стамбулом були досить добре налагоджені: відбувалися посольства, велася торгівля, працювала розвідка. Але при цьому уявлення про турків та їхню державу у «середньостатистичного» шляхтича було дуже міфологізованим⁸ і не виходило з полону стереотипів про дикість, жорстокість, деспотизм.

Щоб зрозуміти, що автори XVI-XVII ст. вважали у турках гідним поваги, а такого було немало, слід з'ясувати, хто писав про Османську імперію. Турецька загроза була однією з важливих тем суспільно-політичного життя Європи. Після гучних перемог турецького війська перемог XV-XVI ст. (захоплення Константинополя, частини Угорщини та Балкан) виник міф про непереможність турецької зброї. Французький історик Жан Делюмо писав, що «безперервні перемоги султанів зробили з них Августів»⁹. Такий стан речей, очевидно, викликав глибоке занепокоєння в Європі. Це й

не дивно, адже майже половина європейських держав перебувала під загрозою війни з Портою. Досліджуючи історію страхів у Європі, Делюмо говорив, що страх перед турками мав локальний та глобальний виміри. Локально страх відчували ті, хто мержував із Османською імперією, глобально – Церква та священники¹⁰. Більшість анти-турецької літератури походила із церковного середовища. Інтелектуальні можливості священників були більшими, ніж в інших суспільних станів. Але люди церкви писали в більшості у есхатологічному дусі: про жахи, які вчиняють турки, про навалу турків, як Божу кару за гріхи, про загальну небезпеку тощо. Натомість географи, політики, історики, військові намагалися зрозуміти устрій держави, особливості суспільства, законів, державної політики¹¹. Хоча, звісно, були й винятки.

До роздумів про турецьку державу підштовхували обставини дійсності, адже турки змогли захопити не лише значну частину Близького Сходу, а й християнської Європи. І у людини того часу могло виникнути логічне запитання: чому Бог дозволив туркам перемогти християн? Можливо, турки та їхня держава у чомусь кращі від християнських (європейських) держав? І у залежності від того, яке питання ставив потенційний читач, він шукав відповіді чи то у сакральній сфері, чи у сфері реальної політики та історії. Цікаво, що сам аргумент турецької загрози християнському світу часто використовувався не для припинення релігійних суперечок у християнському світі, а їх посилення: католики звинувачували усіх у тому, що вони (протестанти, аріани, євреї) шпигують на користь султана. У відповідь протестанти писали, що Папа увійшов у союз із турками проти протестантів¹².

Отже, у польській політичній публіцистиці існувало реалістично-ідеалістичне представлення турків та їх державу. Слід відмітити, що польська суспільно-політична думка у цьому не була винятковою. Наприклад, у хорватській літературі теж фіксується реалістичний опис турків як гарних воїнів, хоча домінуючим було уявлення про турків як про повністю чуже, вороже і небезпечне¹³.

Ідеалізація турків на сторінках політичної публіцистики відбувалася у кількох напрямках. Першим є військова діяльність Османів. Звісно, така ідеалізація мала об'єктивні причини: турки дуже швидко завоювали Анатолію та сусідні території. Вони завдали християнам ряд поразок, при чому самі не програвали значних битв. Першою серйозною перемогою християн стала битва при Лепанто 1571 р., але об'єднана європейська коаліція не змогла розвинути успіх, а турки дуже швидко відновилися. Логічним висновком стало припущення, що турки – кращі воїни, ніж європейці. У польській літературі іноді можна зустріти порівняння турецького війська із римським. Для авторів, які робили такі порівняння, це були не порожні слова, адже освічена публіка XVI-XVII ст. виховувалася на античній культурі, до кола обов'язкової лектури входили твори римської літератури, у яких прославлялося військо Вічного міста. На сторінках «Промов» священник, письменник та дипломат Кшиштоф Варшевіцький кілька разів порівнює турків та римлян. При чому автор знаходить спільність перших і других у способах ведення війни та стратегіях стосунків із сусідами¹⁴.

Перемоги турків слугували польським авторам контрастом для критики власного війська. Дисципліна польського війська була одним із його слабких місць. Свавілья жовнірів та шляхти у часи війни стало звичним явищем у Речі Посполитій. Анджей Фрич Моджевський так описував вихід шляхти в похід проти ворога:

«Але коли починає ширитися хоча б найслабший поголос про війну – святий Боже! – яке зухвальство починає підіймати голову в людях лицарського стану! ... притискають селян і своїх підданих, а чужим погрожують грабунком та вбивствами... І засвідчують свою статечність та мужність: зневажають посполитим людом, видирають те, що є чужим, захоплюють збіжжя та пашу, волів та скот – або задарма, або даючи якнайгіршу плату. Після такого великого спустошення рідної землі, після таких гвалтів над людьми вирушають із дому проти ворога, чого чекають люди з найбільшим нетерпінням і проводжають їх з наріканнями та плачем і побажаннями, щоб ніколи не поверталися... І нехай кожен уважно подумає, чого можна сподіватися від тих, хто з такою образою Бога і людей вирушає на виправу проти неприятелів?»¹⁵.

Критика дисципліни у польському війську «своїми» інтелектуалами була звич-

ною річчю для політичного життя XVI-XVII ст. Її можна було почути на сеймах та сеймиках, їй присвячена не одна сеймова конституція. Як приклад, можна навести теоретичну роботу одного з найбільш шанованих знавців військової справи, великого коронного гетьмана Яна Амора Тарновського «*Consilium rationis bellicae*»¹⁶ (1558 р.), у якій автор присвятив військовій дисципліні та порядку не одну сторінку. Про неприпустимість розбійницької поведінки польського війська щодо місцевого населення писали у своїх трактатах Кшиштоф Варшевіцький, Пьотр Грабовський, Мартин Пашковський, Шимон Старовольський та багато інших. А Моджевський писав, що дисципліну у війську повинні пильнувати відразу і король, і гетьман, і спеціальний урядник, призначений для цього. Прикладом військової дисципліни для автора були яничари.

Протиставленням такого стану речей у польському війську було військо турецьке. Принаймні, так здавалося публіцистам. На сторінках їхніх творів військо Османської імперії часто поставало впорядкованим, максимально дисциплінованим, таким, яке не становить загрози населенню власної країни. Авторів приваблювала справедливість, яка панувала у турецькому війську як під час війни, так і мирні часи. Так, Мартин Пашковський оповідає історію, як одного яничара стратили в поході за відмову сплатити за куплене молоко¹⁷. Такі описи мали, з одного боку, продемонструвати проблеми у війську Речі Посполитої та шляхи їх вирішення, а з іншого – це могла бути спроба пояснити, чому ж турки перемагають. Але при цьому обов'язково слід пам'ятати, що критика стосувалася лише дисципліни, порядку та традицій війська і у жодному разі не ставила під питання бойові якості війська Польсько-Литовської держави. На тодішнє переконання усіх публіцистів, якщо станеться війна з турками, то польське військо обов'язково перемаже. Адже воно складається із вільних людей і їм є, що втрачати, тому й битимуться вони із більшим завзяттям. А турки – невольники султана і результат війни для них не важливий.

Часто об'єктами ідеалізованого опису ставав суспільний устрій Османської імперії. У ньому автори намагалися знайти позитивні риси, у такій спосіб критикуючи суспільні вад Речі Посполитої. Як зауважив А. Данті, турецький світ уявлявся упорядкованим, підпорядкованим стабільним етичним принципам. Він був монолітний. У той же час християнство проходило період боротьби¹⁸.

Суспільний устрій Османської імперії не знав класів, як їх розуміли тогочасні європейці, в тому числі і поляки. Він був безстановий. Це у свою чергу давало можливість зробити гарну кар'єру не завдяки титулам чи родинним зв'язкам, а завдяки власним умінням та бажанню працювати. Навіть полонений у Туреччині міг дослужитися до найвищих державних посад. Значна кількість чиновників була вихідцями із європейських країн, що добровільно прийняли іслам та вступили на службу до султана. І це не було секретом ні для кого. У той же час суспільство Речі Посполитої було стратифікованим. Звісно, для представників «верхів» це не було проблемою, водночас, нешляхетні класи мали власні претензії до держави. Так, наприклад, доступ до державних посад був зарезервованим майже виключно для шляхти. Обмеженими у правах були міщани, не говорячи, про селян. Таким чином, у політичних дискусіях турецьке суспільство поставало справедливим. Гарантом справедливості виступав особисто султан, який уособлював верховну владу. Щоправда, при такій розстановці акцентів важливу роль відігравали політичні симпатії автора того чи іншого опису Туреччини. Так, вихідцям із не шляхетського середовища, очевидно, імпонувала можливість кар'єри у Туреччині. Натомість шляхта всіляко вказувала на тиранічну владу султана і безправний стан усіх у його державі.

Ще одне твердження, яке мало різні пояснення, – безмежна влада султана. Усі знали, що він має її, і жодна людина, навіть найвищий чиновник, не має захисту від цього. Звісно, для шляхти такий стан речей був неприйнятний. Султанська влада оголошувалася тиранічною, що, за політичною традицією Речі Посполитої, було неприпустимо для Польщі, адже означало відсутність права у державі. А останнє користувалося у шляхти беззаперечною повагою. На думку шляхти, сувереном у державі є саме право (*prawo pańskie*), а не король, який є простим слугою права¹⁹.

Право для держави є тим же, чим і душа для тіла (Jako ciało żyje dyszą, tak też i wszystkie stany jednym prawem rządzić mają RP)²⁰. Натомість, у Туреччині, на думку публіцистів, не існувало жодного права. Єдиним законом було бажання султана:

Лише за бажанням цісаря всі діють,
Скаже вбити – уб'ють, зарубають, сплять, отруять.

Одночасно сильну владу монарха ідеалізували прихильники централізації держави. У ній бачили основу справедливості, коли султану не важливо походження і статус людини, яка провинилася. Кшиштоф Варшевіцький писав:

Поганську справедливість тут описую,
Котра, мабуть, краща, ніж та, що в нас існує,
На першому місці там Свята Королева
Справедливість, яка всі стани однаково береже²¹.

Ще одним цікавим елементом «ідеальної» Османської імперії було ставлення до фізичної праці. Так, на думку публіцистів, у Туреччині всі займаються фізичною працею і володіють якимсь ремеслом. Духовні особи також. Можливо, це твердження корінилося у презирливому ставленні шляхти до фізичної праці.

Звісно, турецький світ не був таким, як його описували. Але у контексті озвученої теми розвідки це не важливо. Головне, що його хотіли таким бачити сучасники. Шукати причини такої візії Османської імперії слід у різних сферах. Це й психологія, і політична теорія Нового часу, і конкретні політичні дискусії. Не останню роль відігравали симпатії автора.

Військові успіхи Османів та видима потужність і непереможність турецького війська змушували сучасників шукати причини цього в устрої держави та суспільства Османської імперії. Більш критичну точку зору представляли люди, які провели багато часу в Туреччині: дипломати, купці, полонені воїни. Ці особи бачили турецький світ із середини і намагалися його зрозуміти. Із іншого боку, логічним було припущення, що турки перемагають, бо у них порядок, а у християн – безлад. Але ж у турків не може бути краще, ніж у християн, вони ж язичники-мусульмани. Тому доводилося придумувати пояснення, чому вони постійно перемагають. Звідси, на мою думку, походить твердження, що турки перемагають хитрістю та користуючись розбратом християн.

Не слід також забувати, що, зображуючи «ідеальну» Османську імперію, авторам була потрібна не історична, а політична правда. Антитурецька риторика постійно використовувалася у актуальних політичних дискусіях у багатьох європейських країнах, а значить, звертаючись до неї, публіцисти переслідували конкретні політичні цілі: посилення центральної влади, агітація за створення чи вступ до антитурецької коаліції, реформи у державі тощо.

Створюючи «утопічне» зображення Османської імперії, публіцисти не в останню чергу прагнули вказати на проблеми власного суспільства та держави. І тут чи не найяскравіше проявлялися політичні ідеали авторів: турки такі потужні саме тому, що ми ослабли через постійні внутрішні конфлікти, у них панує справедливість тому, що у нас її немає, усі займаються фізичною працею тому, а у нас її цураються і так далі.

Але у будь-якому разі ідеалістичне зображення Османської імперії є цікавим феноменом політичних дискусій та публіцистики у багатьох європейських країнах протягом XVI-XVII ст. і у Речі Посполитій теж.

1. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń, 1970. – S. 9.

2. Зі зрозумілих причин я акцентую увагу лише на польській (польськомовній) та українській історіографії.

3. Danti A. «Utopijny» aspekt literatury antyturckiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej. – Warszawa, 1995. – S. 131-147.

4. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва: XVI ст. – Запоріжжя, 2001. – 64 с.
5. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К., 2009. – 616 с.
6. Степовик Д. Туреччина та ісламський світ в українській гравюрі XVII ст. // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 319.
7. Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. – Łódź, 1950. – 256 s.
8. Для порівняння див.: Пилипенко В. Правда та вигадка про татар у творі М. Пашковського «Dzieietyreckieyutarczki kozackiezTatary», як спосіб антитурецької агітації на початку XVII ст. // Военна історія Північного Причорномор'я та Таврії/ Збірник наукових праць. – К., 2011. – 78-81.
9. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1986. – С. 247.
10. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1986. – С. 259.
11. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – Москва, 1986. – С. 253.
12. Tazbir J. Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. – Wrocław, 1971. – S. 68.
13. Borowiec A. Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych // Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach. – Warszawa, 2007. – S. 199-200.
14. Warszewicki Krz. Chryzstofa Warszewickiego po śmierci króla Stefana najpierwszymi głównym jeździe Mazowieckim mowa // Dwimowypogrzeboweks. Krzysztofa Warszewickiego kanonika Krakowskiego. – Kraków, 1858. – S. 24, 25-26.
15. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1953. – S. 303-304.
16. Tarnowski J. Consilium rationis bellicae. – Warszawa, 1987. – S. 206.
17. Paszkowski M. Dzieie tvreckie y utarczki kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, obrzędziech, nabożenstwie [] tych pogan []; przydany jest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chrześcijańskiej []. – Kraków, 1615. – S. 109.
18. Danti A. «Utopijny» aspekt literatury antyturецьkiej we Włoszech i w Polsce w połowie XVI wieku // Od Lamentu świętokrzyskiego do Adona: włoskie studia o literaturze staropolskiej. – Warszawa, 1995. – S. 122.
19. Pietrzyk-Reeves D. Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska. – Kraków, 2012. – S. 222-291.
20. Libera respublica // Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606 – 1608. – Kraków, 1918. – T. 2. – S. 403-409.
21. Warszewicki Krz. Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku. – Warszawa, 1886. – S. 112.

Статья посвящена неисследованному аспекту антитурецкой литературы Речи Посполитой – идеализации Османской империи. Определено, что польские авторы считали достойным похвалы и наследования в турецком государстве и проанализировано причины такого отношения к османам.

Ключевые слова: политическая публицистика, антитурецкая литература, Речь Посполитая, Османская империя.

The period of XVI – XVII centuries was the time of opposition between Christian Europe and the Islamic Ottoman Empire. In this confrontation the Polish-Lithuanian Commonwealth was assigned the role of the eastern border. Polish diplomats and intellectuals created the concept of «Bulwark of Christianity» (antemurale christianitatis) in which the importance of Poland in the fight against the Turks was strongly praised.

Contemporaries have devoted thousands of works to the threat from the Ottoman Empire. In the XVI century there appeared a special branch of anti-Turkish literature in many European countries. Usually the Turks were portrayed negatively, but sometimes in European and Polish anti-Turkish works one can find positive attitude to the Turks and their state. To understand why the authors of XVI-XVII centuries considered the Turks worthy of respect, which was quite common, one should find out who wrote about the Ottoman Empire.

Priests and Christian monks saw the Turks as eschatological evil. Instead, geographers, politicians, historians, and military tried to understand the structure of the state, especially the society, law, and public policy. The first aspect of the Turks idealization was their military activities. They seized vast areas and caused significant defeats to Christians. Thus the logical conclusion was that the Turks were better soldiers than Europeans. In Polish literature one can find a comparison of Turkish troops with Roman. Victory of the Turks served Polish authors as the contrast to criticism of its own troops. The authors considered Janissaries an example of military discipline. The social structure of the Ottoman Empire often became the object of the idealized description. Among the positive features of the Ottoman state was the absence of social status which allowed making a career through person's own ability.

The Turkish society was often called just as the guarantor was the Sultan. The supporters of state centralization idealized his strong government. It was considered the foundation of justice as the Sultan was ignorant about the origin and status of the person guilty.

Of course, the Turkish world was not the same as described. But the contemporaries wanted to see it as such. This fact indicates problems in European countries.

Keywords: political journalism, anti-Turkish literature, the Commonwealth, the Ottoman Empire.

